

UOT: 811.512.162

Afaq Əliyeva,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Bakı ş., İstiqlaliyyət küç. 26.
e-mail: afaq23@mail.ru

QULAM MƏMMƏDLİ İRSİNİN NƏŞRİ TARİXİNƏ BİR NƏZƏR (Qulam Məmmədli – 125)

Xülasə. *Məqalədə ədəbiyyat, mətbuat və teatr tarixi araşdırıcısı, salnaməçi, mətnşünas, təzkirəçi kimi çoxşaxəli fəaliyyət göstərən Qulam Məmmədlinin həyat və fəaliyyəti araşdırılır. Həmçinin milli-mədəni irsimizin tədqiqi, toplanılması, nəşri və təbliği sahəsində müstəsna xidmətləri olan Q.Məmmədlinin sağlığında və vəfatından sonra nəşr olunan irsindən bəhs edilir.*

Açar sözlər: *salnamələr, mətnşünas, xatirələr, arxiv materialları.*

Giriş. *Dövrünün mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələrinin canlı şahidi, milli-mədəni irsimizin tədqiqi, toplanılması, nəşri və təbliği sahəsində müstəsna xidmətləri olan ədəbiyyat, mətbuat və teatr tarixi araşdırıcısı, salnaməçi, mətnşünas, təzkirəçi, bibliograf, nasir, publisist kimi çoxşaxəli fəaliyyət göstərən Qulam Məmmədli (1897-1994) Tanrının seçilmişlərinə qismət etdiyi qeyri-adi fitri istedadı, zəhmətsevərliyi, fədakarlığı sayəsində, sözün tam mənasında dövrünün sanballı, seçilən ziyalı, vicdanlı vətəndaşı olmağı bacarmışdır.*

Elmi dərəcəsi, ali, hətta tam orta təhsili olmayan Q.Məmmədlinin bu dəyərləri onu müasirlərinin və bugünkü nəslin kimsəyə bənzəməyən və kimsə ilə müqayisəsi mümkün olmayan ustadı – “Qulam müəllimi” etmişdir. Həmişə “mən gözləməyi və vaxt itirməyi xoşlamıram” deyən Qulam müəllim yaşadığı ömrün nəinki hər ilindən, hər ayından, hətta hər günündən belə bir qənimət – ömrün son günü kimi yararlanmağa tələmişdir.

Əsas hissə. 1914-cü ildən Aşqabadda nəşriyyat və mətbuat aləminə adi köməkçi kimi daxil olan Q.Məmmədli sonralar mürəttib olmuş, 16-17 yaşlarından Bakıda Cəfər Bünyadzadənin redaktorluğu ilə nəşr olunan “Tuti” satirik məcmuəsində və Aşqabaddakı “Mavərayi-bəhri Xəzər” qəzetində ilk yazılarını dərc etdirmişdir. İllər keçdikcə mürəttiblikdən, kiçik müxbirlikdən başlanan bu yol onu “Kəndçi qəzeti”, “Yeni yol”, “Kommunist”, “Vətən yolunda”, “Azərbaycan kolxozçusu”, “Kirpi” və sair mətbuat orqanlarında peşəkar jurnalist kimi redaktorluğa qədər ucaltmışdır.

Q.Məmmədli nəşrə hazırladığı təzkirə, bibliografik göstərici, salnamələrin materiallarının toplanılması prosesində ədəbiyyat, teatr, mətbuat tarixi ilə bağlı əldə etdiyi hər yeni tapıntı, naməlum faktı elmi ictimaiyyətə ilk olaraq “Axtarışlar, tapıntılar”, “Açılmamış səhifələr” və sair rubrikalar altında mətbuat vasitəsilə çatdırırdı. 1941-1946-cı illərdə Tiflisdə və Təbrizdə “ordu qəzetlərində” işləyən Q.Məmmədli həm də “ədəbiyyat tədqiqatı ilə məşğul olmuş” və qısa müddətdə əldə etdiyi zəngin materialları onu mətnşünas kimi fəaliyyət göstərməyə yönəltdirmişdir. Bu sahədə ona əsas işi ticarət olsa da, ömrü boyu öz vəsaiti hesabına fars, ərəb və türk (Azərbaycan) dillərində ümumi sayı 3692 nadir əlyazma və çap kitabları toplayan Hacı Məhəmməd ağa Naxçıvani (1, s. 434) ardımçı olmuşdur.

Heyran xanım” (1951), “Mirzə Əli Möcüz. Seçilmiş əsərləri” (1954), Fədainin “Bəxtiyarnamə”si (1945, 1957) bu illərin ilk mətnşünaslıq işləridir. Sonralar da bu işin

davamı olaraq “İran Azərbaycanının müasir şairləri”, “Səttar xan” şeirlər toplusu, “Xi-yabani”, “Cənubi Azərbaycan şairləri antologiyası”, Qılman İlkinlə birgə tərtib etdiyi “Qızıl səhifələr” sənədlər toplusu, “Atmacalar”, “Əliağa Vahid. Seçilmiş əsərləri”, “Qapı oğrusu”, “Məhəmmədəli Mənzadə Sabit. İbrət güzgüsü: Şeirlər, hekayələr və məqalələr” kitabları nəşr olunmuşdur. Q.Məmmədlinin Əlyazmalar İnstitutunda qorunan şəxsi arxivində 1979-cu ildə – hələ vəfatından 15 il əvvəl yazdığı tərcümeyi-halında deyilirdi: “40-dan çox əsərim çap edilmişdir ki, bunların da dəqiq siyahısı Moskvada Lenin adına kitabxanada vardır... 800-dək məqaləmin siyahısı özümdə vardır” (2).

Q.Məmmədlinin müəllifi olduğu əsərlərinin çox böyük hissəsi – “Molla Nəsrəddin. Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və fəaliyyətinin salnaməsi (1866-1932)” (1966), “Hüseyn Ərəblinski. Aktyorun həyat və fəaliyyətinə dair sənədlər məcmuəsi” (1967), “Cahangir Zeynalov. Həyat və yaradıcılığı haqqında sənədlər” (1968), “Üzeyir Hacıbəyov (albom kitab)” (1975, müştərək), “İmzalar” (1977), iki cildlik “Azərbaycan teatrının salnaməsi (1850-1920)” I cildi (1975), “Azərbaycan teatrının salnaməsi (1920-1930)” II cildi (1983), “Cavid – ömrü boyu. Həyat və yaradıcılıq salnaməsi (1882-1941)” (1982), “Üzeyir Hacıbəyov (1885-1948). Həyat və yaradıcılığının salnaməsi” (1984), “Abbas Mirzə Şərifzadə” (1985), “Nəriman Nərimanov (1870-1925). Həyat və yaradıcılığının salnaməsi” (1987), “Sizə kim lazımdır? (bibliografik məlumat kitabı)” (1990) kimi salnamə və bibliografik göstəriciləri onun sağlığında nəşr olunmuşdur. “Bilik” cəmiyyəti xətti ilə nəşr olunan “Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında ateizm motivləri” (1958), “Ateistin cib lüğəti” (1962) və “Tüfeyli ocaqları” (1963) da müəllifin sağlığında nəşr etdirdiyi kitablar sırasındadır. Bu kitablardan “Molla Nəsrəddin. Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və fəaliyyətinin salnaməsi (1866-1932)” (1984) və “Üzeyir Hacıbəyov (albom kitab)” (1985, müştərək) Qulam müəllimin sağlığında təkrar nəşr olunmuşdur.

Göründüyü kimi, Q.Məmmədlinin elmi yaradıcılığının çox böyük hissəsini onun salnaməçilik fəaliyyəti təşkil edir. Görkəmli ədəbiyyatşünas, AMEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədov böyük qədirşünaslıqla bu salnamələri “Azərbaycan ədəbiyyatı, ictimai fikri, teatr və mətbuatı tarixinə dair tədqiqatlarda daxili keyfiyyət dəyişiklikləri yaradan” (3, s. 4), professor Solmaz Rüstəmovə-Tohidi isə “istər adı çəkilən salnamələri, istərsə də digər kitabları xalqımızın yalnız ədəbi-mədəni irsinin deyil, tarixinin öyrənilməsi üçün də qiymətli bir mənbə” (4, s. 5) kimi dəyərləndirmişlər.

Q.Məmmədlinin hələ sağlığında muzeyə bir ekponat kimi verib (5), qorunub saxlanılmasını xahiş etdiyi “Azərbaycan teatr salnaməsi” kitabının şəxsi nüsxəsinin üzərində Süleyman Rüstəm, Rəsul Rza, Nigar Rəfibəyli, Abbas Zamanov, Əziz Şərif, Nəbi Xəzri, Bəxtiyar Vahabzadə, Niyazi, Fikrət Əmirov, Cavad Heyət, Əli Yavuz Akpınar, Konsantin Yesenin və başqaları tərəfindən edilən qeydlərdə Q.Məmmədli əməyi yüksək qiymətləndirilmişdir.

Cəmi dörd sinif təhsil almış Q.Məmmədli bu uğurlara necə nail ola bilmişdir? İlk növbədə yaşadığı mühiti, əhatəsində olan vətənsəvər ziyalı müasirləri, onlarla ünsiyyət yarada bilmək bacarığı, çox erkən yaşlarından müəyyənləşdirdiyi məqsədi, inadkarlığı, özünə inamı, zəhmətsevərliyi və bütün bunların sayəsində qazandığı etimadı ilə. Bu etimad hesabına mətbəədə mürəttiblikdən başlanan həyat yolu AMEA-nın Tarix İnstitutunda, daha sonralar Ədəbiyyat və İncəsənət Dövlət Arxivində davam etmiş, bu isə ona məqsədinə çatmaq üçün xatirələrində özünün dediyi kimi “əl-qol açmağa” imkan yaratmışdır.

Bu gün Qulam müəllimin vəfatından 28 il ötür. Bu zaman ərzində onun həyat və fəaliyyəti haqqında yazılmış çoxsaylı məqalələrlə yanaşı, iri həcmli işlər də görülmüşdür.

Q.Məmmədli kitablarının gələcəkdə təkmilləşdirilərək nəşr edilməsinin vacibliyini xatirələrində təvazökarcasına belə izah etmişdir: “Bir çox oxucularıma elə gəlir ki, mənim

1966-cı ildə çap elətdirdiyim “Molla Nəsrəddin” kitabım Mirzə Cəlilin həyat və fəaliyyətinə aid mükəmməl bir əsərdir. Yox, belə deyildir! Kitab çap olunandan sonra tədqiqatı davam etdirəndə mənə aydın oldu ki, Mirzə Cəlilin fəaliyyətinə aid o kitabda bir sıra məsələlərin izahında natamamlıq, yanlışlıq, ya da heç açılmamış cəhətlər vardır. Ərəblinski də bu ayaqdan, Cahangir Zeynalov da və başqaları da. “İmzalar” kitabındakı naməlum, örtülü, gizli imzaların da miqdarının az qala iki min əlavəyə ehtiyacı var...” (6, s. 154). Qulam müəllimin vəfatından sonra təkrar nəşr olunan ilk kitab akademik İsa Həbibbəylinin tərtibi və yazdığı ön söz ilə 2009-cu ildə nəşr olunan “Molla Nəsrəddin: salnamə”sidir. Bu sayca həmin salnamənin 3-cü nəşridir. “Mirzəcəlilşünaslığın və molla-nəsrəddinşünaslığın təməl kitabı” (7, s. 9) sayılan bu nəşrin əvvəlkilərdən fərqi zamanın tələbindən irəli gələn sovet ideologiyasından “təmizlənərək” həm də təkmilləşdirilməsidir.

Bu işin davamı olaraq Qulam müəllimin özünün xüsusi qeyd etdiyi kimi “az qala iki min əlavəyə ehtiyacı” olan “İmzalar” kitabı Milli Mətbuatın 140 illiyi münasibətilə 2015-ci ildə tərəfimdən təkmilləşdirilərək yenidən nəşr (8) edilmişdir. İki hissədən ibarət kitabın I hissəsinə daxil olunan Q.Məmmədlinin “İmzalar” kitabı kirildən latın əlifbasına transliterasiya edilmiş, düzülüşü Azərbaycan əlifbasına uyğun şəkildə verilmiş, məndəki mətbuat orqanlarının adlarında olan müxtəliflik və natamamlıq aradan qaldırılmış, imza müəlliflərinin ad və soyadları üzərində də imkan daxilində dəqiqləşmələr aparılmışdır. Q.Məmmədlinin kitaba verdiyi elmi-məlumatlandırma aparatı – “Bir neçə söz” və “Əlavələr” bölməsi olduğu kimi yeni nəşrin bu hissəsində özünə yer almışdır. Kitabın II hissəsində isə tədqiqatçıların bibliografiyadan istifadəsini asanlaşdırmaq məqsədilə əvvəlce müəlliflərin ad və soyadları, daha sonra isə hər bir müəllifə aid edilən imzalar əlifba ardıcılığı ilə verilmişdir. Bu hissədə “İmzalar” kitabının ilk nəşrindən günümüzə qədər olan tədqiqatlar, ensiklopediyalar nəzərdən keçirilmiş, elmi-bibliografik sənədlə mənbələrdən, yeni nəşrlər, onlara verilən izah, şərh və qeydlərdən əldə olunan 800-ə yaxın yeni müəllif və gizli imzalar mətnə ulduz işarəsi ilə əlavə olunmuşdur. Təbii ki, zaman keçdikcə, tədqiqatlar aparıldıqca bu nəşrin də gələcəkdə təkmilləşdirilməsinə ehtiyac olacaqdır.

Əslində 2010-cu ildə M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası “İmzalar” kitabını elmi dövriyyədə saxlamaq məqsədilə onu yalnız latın əlifbasına çevirməklə kifayətlənərək “Bərpa nəşr” kimi təkrar çap etmişdir. Hətta kitabın latın əlifbasında olan bu nəşrində imzaların əlifba düzülüşü əvvəlki kiril əlifbasına uyğun ardıcılıqla saxlanılmışdır. “İmzalar” kitabının 1977-ci il müəllif nəşrində olan – “Dəqyanus zadə”, “Əbdülsəlim zadə”, “Əfsurdə”, “Ə.Q.N.”, “Ə.Yusif”, “Ə.M.N.”, “F.Köçərli”, “F.Seyid”, “Xülyaçı”, “Qəzetçi”, “Qoca Əmu”, “Quqquliqu”, “M.K.”, “M.Mehdiyev”, “Müəllim H.Məsud”, “Müləvvəs” kimi imzalar “Bərpa nəşr”dən kənar qalmışdır.

Əlyazmalar İnstitutunda qorunan Q.Məmmədlinin özünün topladığı, lakin sağlığında nəşrinə müvəffəq olmadığı iri həcmli təzkirəsi həmkarımız filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Aybəniz xanım Rəhimova tərəfindən ərəb əlifbasından transfoneliterasiya edilərək əhatəli ön sözlə 2012-ci ildə “Qulam Məmmədli təzkirəsi” (9) adı ilə nəşr olunmuşdur. Bu kitab alimin anadan olmasının 115 illik yubileyinə təsadüf edirdi.

2016-cı ildə Qulam Məmmədlinin S.Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət Dövlət Arxivində saxlanılan kiril və ərəb əlifbalarında yazılmış xatirələri əsasında tarix elmləri doktoru Solmaz Rüstəmovə-Tohidinin nəşrə hazırladığı “Qulam Məmmədli. Ömür dəftərindən səhifələr (1897-1977). Xatirələr. Görüşlər. Müşahidələr” (6) kitabı müasir oxucuya təqdim edilmişdir. Kitab tərtibçinin dediyi kimi, Azərbaycan xalqına təmənnəsiz xidmətləri ilə öz adını hər hansı mükafatların fəvqündə duran və “Ömür dəftərində” böyük ehtiramla xatırlanan klassiklərin cərgəsinə yazmaq bacaran Qulam Məmmədli həyatının ən maraqlı məqamlarını əks etdirir.

Bu sahədə görülən işlərdən sonuncusu – 2017-ci ildə Q.Məmmədlinin anadan olmasının 120 illik yubileyi münasibətilə onun Əlyazmalar İnstitutunda qorunan şəxsi arxiv materialları əsasında tərəfimizdən “Qulam Məmmədli arxivinin təsviri” (10) kitabı geniş ön sözlə nəşr edilmişdir. 38 saxlama vahidindən ibarət şəxsi arxivdə ümumilikdə 141 material vardır. Materiallar kitabda “Tərcümeyi-hallar”, “Salnamələr”, “Bibliografiyalar”, “Topladığı əsərlər”, “Məktublar”, “Qulam Məmmədliyə aid sənədlər” və “Fotoşəkillər” kimi bölmələrdə öz əksini tapmışdır. Həmçinin Fransa, İngiltərə və Finlandiyadan Q.Məmmədliyə ünvanlanmış rəsmi məktublar ilk dəfə bu sətirlərin müəllifi tərəfindən Azərbaycan dilinə çevrilərək 2017-ci ildə çap olunmuşdur (11). Həmin məktublar milli-mədəni irsimizin tədqiqi və təbliği işində Qulam Məmmədlinin müstəsna xidmətlərini üzə çıxaran etibarlı mənbə kimi qiymətlidir.

Nəticə. Göründüyü kimi, bir insan ömrünə sığmayan zəngin və çoxşaxəli yaradıcılıq yolu keçən Q.Məmmədli bu gün də elmi ictimaiyyətin yaddaşında sözün tam mənasında “Qulam müəllim” kimi yaşamaqdadır.

Ədəbiyyat:

1. Naxçıvan ensiklopediyası. B., 2002, 594 s.
2. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Q.Məmmədlinin şəxsi arxivi – fond 31, s.v. 27.
3. Mirəhmədov Ə. Redaktordan // Məmmədli Q. Molla Nəsrəddin. Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və fəaliyyətinin salnaməsi (1866-1932). B., 1984, s. 3-6.
4. Rüstəmovə-Tohidi S. Ön söz // Məmmədli Q. Ömür dəftərindən səhifələr (1897-1977). Xatirələr. Görüşlər. Müşahidələr. B., 2016, s. 3-20.
5. Rəhimqızı S. Bir kitab var... // “Xalq qəzeti”, 1997, 25 mart, № 60.
6. Məmmədli Q. Ömür dəftərindən səhifələr (1897-1977). Xatirələr. Görüşlər. Müşahidələr/ Q.Məmmədli; nəşrə hazırl., ön söz. və qeydlərin müəll.: S.Rüstəmovə-Tohidi). B., 2016, 184 s.
7. Məmmədli Q. “Molla Nəsrəddin: salnamə” / Qulam Məmmədli; tərt. ed. və ön söz. müəll.: İ.Həbibbəyli. Naxçıvan, 2009, 518 s.
8. Məmmədli Q., Əliyeva A. İmzalar. B., 2015, 312 s.
9. Qulam Məmmədli təzkirəsi : (Azərbaycanlı alim, yazıçı, şair və başqa görkəmli xadimlər haqqında bibliografik materiallar) / transfonelit. və ön söz.müəll.: A.Rəhimova. B., 2012, 681 s.
10. Əliyeva A., Teyyubova P. Qulam Məmmədli arxivinin təsviri. B., 2017, 163 s.
11. Əliyeva A. Milli-mədəni irsimizin təbliğatçısı Qulam Məmmədli // AMEA “Xəbərlər”. Humanitar elmlər. B., 2017, s. 79-83.

Afaq Aliyeva

**ЭКСКУРС В ИСТОРИЮ ПУБЛИКАЦИИ НАСЛЕДИЯ
ГУЛАМА МАМЕДЛИ
(Гулам Мамедли – 125)**

Резюме

В статье рассматривается жизнь и деятельность Гулама Мамедли, многогранного исследователя истории литературы, прессы и театра, летописца, текстолога. Также упоминается наследие Г.Мамедли, имевшего исключительные заслуги в области сбора, исследования, публикации и популяризации нашего национального и культурного наследия, изданного при жизни и после его смерти.

Ключевые слова: *летописи, текстолог, мемуары, архивные материалы.*

Afaq Aliyeva

**EXCURSION TO THE HISTORY OF THE PUBLICATION OF THE
HERITAGE OF GULAM MAMMADLI
(Gulam Mammadli – 125)**

Summary

The article examines the life and work of Gulam Mammadli, a multifaceted researcher in the history of literature, press and theater, chronicler, textual critic. The legacy of G.Mammadli, who had exceptional merits in the field of research, collection, publication and popularization of our national and cultural heritage, published during his lifetime and after his death, is also mentioned.

Key words: *chronicles, textual critic, memoirs, archival materials.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.10.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 07.11.2022

*Filologiya elmləri doktoru Nailə Səmədova tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur.*